

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЛОБАЧОВА НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.161.1'373 (091)

**ТЕРМІНОЛОГІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В РОСІЙСЬКІЙ
ПИСЕМНОСТІ XVI-XVII СТ.**

10. 02.02 – Російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, професор
ГОНЧАРОВ Володимир Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, професор, завідувач
кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Межжеріна Ганна Валентинівна
Національний авіаційний університет,
професор кафедри філологічних та природничих
дисциплін

кандидат філологічних наук, доцент
Паршак Катерина Дмитрівна
Національний педагогічний університет імені М.П.
Драгоманова,
доцент кафедри української мови

Захист відбудеться “18” грудня 2007 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “13” листопада 2007 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В.Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Історія словникового складу мови, в тому числі й термінологічної лексики, була і залишається у центрі уваги мовознавців. Дослідження в галузі історичного термінознавства сприяють вирішенню багатьох загальномовних та термінознавчих проблем, таких, як місце термінології в системі мови, природа терміна як знака, еволюція спеціальної лексики та ін. Вивчення галузевої термінології дозволяє не тільки встановити зв'язок між предметом матеріального світу і словом, але й простежити за процесом пошуку адекватних засобів для вираження спеціальних понять, дає можливість визначити сутність різних одиниць спеціальної лексики; виявити основні закономірності розвитку терміносистем.

У 50-60-ті роки ХХ ст. на фоні посиленого інтересу до історії східнослов'янської лексики формується напрям історичного термінознавства у російському мовознавстві. Значний внесок у розробку теоретичних проблем цього напрямку зробили відомі вітчизняні мовознавці В.В. Виноградов, О.М. Трубачов, Б.О. Ларін, О.О. Реформатський, В.П. Даниленко, А.С. Герд, Б.Л. Богородицький, В.М. Русанівський, В.В. Німчук, А.Й. Журавський, М.Я. Бріцин, Л.Л. Кутіна, та ін. Їхні лінгвістичні розвідки започаткували формування теоретичної бази, структури та змісту історичного термінознавства, формулювання головних завдань і обґрунтування загальних принципів та методів дослідження, основних проблем вивчення спеціальної лексики XI-XIX ст.

У багатьох історико-термінознавчих працях стверджується, що зміст терміна не є однаковим на різних етапах розвитку суспільства. У період 50-80-х р. ХХ ст. науковими дослідженнями було доведено, що спеціальна лексика донаціонального періоду дуже відрізняється від термінів сучасної російської мови, бо вони, як правило, були загальноповживаними словами, тому спеціальні найменування XI-XVII ст. нерідко характеризувалися багатозначністю і не завжди набували стійкої зовнішньої форми.

Починаючи з 80-х років ХХ ст. і дотепер лінгвісти розглядають проблему терміна в діяхронії і констатують, що спеціальна лексика донаціональної епохи є неоднорідною. Ці питання висвітлено в роботах Т.А. Лісциної, В.Н. Прохорової, Л.П. Рупосової, Г.П. Снетової, а також представників загального термінознавства М.В. Васильєва, С.В. Гриньова, В.М. Лейчика, В.А. Татарінова та ін.

До вивчення сільськогосподарської термінології зверталися також Ф.П. Філін, О.Г. Порохова, С.І. Котков та ін., проте в цих роботах переважає емпіричний підхід до опису матеріалу. Детальніше в руслі історичної лексикології досліджують спеціальні найменування зі значенням "сільськогосподарська лексика" представники пізнішого покоління науковців. Так, Л.І. Кислік у роботі "Земледельческая лексика в памятниках деловой письменности XIV-XVII вв." виділила тематичну групу земельних угідь,

розглянувши номінації з генетичного погляду та їх функціонування в актовій писемності цього історичного періоду. Подібно Ю.І. Чайкіна провела докладний лексико-семантичний аналіз лексики підсічно-вогняного землеробства в діловій писемності Устюжського повіту XVI-XVII ст., розширивши семантичний обсяг найменувань із загальним значенням “земельне угіддя”.

Перші спроби створення класифікації землеробської лексики, зокрема номінацій земельних угідь, були зроблені Т.В. Стась і С.В. Репневською, які у своїх дисертаційних роботах об'єднують ці найменування у лексико-тематичні групи підсічно-вогняного, підсічно-парового, підсічно-орного землеробства. Т.В. Стась провела лексико-семантичний і структурний аналіз номінацій земельних і сінокісних угідь в пам'ятках писемності північно-західної Русі XIV-XVI ст. із застосуванням синхронно-описового, порівняльного і порівняно-історичного методів дослідження.

С.В. Репневська в своїй роботі “Земледельческая лексика Северного Подвинья в ее истории” вказує на те, що взаємопроникнення термінологій, семантичні переходи у межах лексико-семантичних груп підтверджують їх системний характер.

Проте семантичний обсяг поняття “угіддя” не обмежується дефініцією “сфера землеробства”, тому найменування об'єктів сільськогосподарського використання слід розглядати ширше, з урахуванням їх географічного розташування, ступеня освоєності, функціонального призначення та інших показників.

Одну з перших спроб класифікувати лексику сільськогосподарських угідь за різними ознаками зробив В.С. Цаценко в роботі “Лексика землепользования и землевладения в Южной Руси XVII в.”. Але ця класифікація сільськогосподарських угідь є неповною: по-перше, у процесі номінації тематичних груп понять землекористування (“земельні” і “промислові” угіддя) дослідник не розділяє ознаку “географічне розташування об'єкта” і “спосіб використання об'єкта”. По-друге, автор не враховує таку особливість російської термінології донаціонального періоду розвитку мови, як відсутність чіткої дефініції, яка виявляється в синкретизмі значень досліджуваних термінів.

Отже, системне дослідження всієї термінології сільськогосподарських угідь у мові актовій писемності XVI-XVII ст.ст. у мовознавстві дотепер не проведено, чим і зумовлено вибір теми дисертації.

На думку В.В. Виноградова, історія термінології – це проблема не тільки національно-історична, але і інтернаціональна, проблема історії світової науки і проблема історії людських цивілізацій, історії культурних взаємодій і угруповань народів. Тому дослідження спеціальної лексики російської мови дає можливість глибше пізнати особливості життя російського народу протягом певної епохи.

Актуальність роботи визначається загальними тенденціями історико-лексикологічних досліджень у плані комплексного і системного вивчення термінології. У дисертаційній роботі розглянуто функціонування

термінів сільськогосподарських угідь в XVI-XVII ст., бо це один з найважливіших етапів в історії розвитку словникового складу російської мови. Саме у цей період закладаються основи національного побутового словника, відбувається відбір до спільноруської лексики семантично емких слів з величезного числа локальних лексем і елементів розмовно-побутової мови; розширюється обсяг загальноживаної і спеціальної лексики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язано з тематичним планом кафедри російської мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук”, і є складовою частиною комплексної теми “Порівняльний аналіз слов'янських мов” (тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 23 грудня 2004 року, протокол № 6). Тема дисертації уточнена Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 12 від 25 червня 2007 року).

Об'єктом дослідження є лексеми зі значенням “угіддя” в російській мові донаціонального періоду.

Предмет дослідження – основні дериваційні процеси формування лексики сільськогосподарських угідь, семантичне поле цих назв та особливості їх функціонування у текстах XVI-XVII ст.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – систематизувати термінолексику сільськогосподарських угідь у російській писемності донаціонального періоду. Досягненню цієї мети сприяє вирішення таких завдань:

- 1) виділити групу назв сільськогосподарських угідь шляхом суцільного вибирання з текстів російської писемності визначеного періоду та спеціальних словників;
- 2) виявити склад і обсяг лексико-семантичних груп (ЛСГ) сільськогосподарських угідь;
- 3) здійснити типологічний поділ виділених лексико-семантичних груп на підгрупи;
- 4) визначити семантичний обсяг цих найменувань в XVI-XVII ст.;
- 5) уточнити термінологічне значення окремих лексем у складі виділеної ЛСГ;
- 6) прослідкувати словотворчу структуру найменувань, що входять до таких об'єднань;
- 7) проаналізувати способи і шляхи утворення термінів сільськогосподарських угідь;
- 8) простежити за долею аналізованих найменувань від моменту їх віддзеркалення в писемності мови староруської народності до теперішнього часу.

Джерельну базу дослідження становлять тексти ділової писемності донаціонального періоду російської мови різної територіальної віднесеності; матеріали історичних, етимологічних словників російської мови та інших

слов'янських мов XVII-XX ст.; надруковані матеріали досліджень лексики актової писемності XVI-XVII ст.; лексика діалектних словників (КСРНГ); матеріали історичних та інших гуманітарних досліджень. Аналізом охоплено 302 однослівних та складених найменувань зі спільним значенням “угіддя” у їх контекстному використанні в генетичному, структурному, семасіологічному та функціональному аспектах.

Методи дослідження. Науковий аналіз здійснено на основі врахування положень про зв'язок мови і мислення, співвідношення форми і змісту мовних одиниць в текстах ділової писемності XVI-XVII ст. Відповідно мети і завдань дослідження використано історичний підхід з елементами діахронічного аналізу семантики найменувань, сенс якого полягає в описі становлення та розвитку системних відношень, які складаються в процесі формування спеціальної лексики, а також в розгляді історії окремих термінів.

В роботі використано також метод синхронного лінгвістичного опису, який включає емпіричні спостереження, прийоми зіставлення, узагальнення, передбачає виявлення термінів сільськогосподарських угідь в текстах вказаного історичного періоду розвитку мови і їх систематизацію. Для встановлення точної семантики термінологічної лексики було використано метод компонентного аналізу. Застосовуються також прийоми дистрибутивного аналізу при уточненні функціональних особливостей термінів.

Наукова новизна отриманих результатів роботи полягає у тому, що на широкому матеріалі староруської писемності вперше запропоновано класифікація термінології сільськогосподарських угідь як єдиної мікросистеми за трьома основними ознаками: географічного (місцеположення), ступеня освоєності, способу використання; висвітлено питання її формування, уточнено термінологічну семантику лексем, способи її творення і шляхів розвитку.

Таким чином, вивчення термінологічної лексики XVI-XVII ст. у історичному аспекті допомагає розширити відомості про динаміку номінативних процесів цього періоду, поглиблює наші уявлення про шляхи і способи розвитку лексики в історії формування російської мови.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні уявлення про розвиток словникового складу російської мови донаціонального періоду, про формування сільськогосподарської термінології загалом. Крім того, теоретичні положення і ілюстративний матеріал дисертаційного дослідження можуть сприяти глибшому розумінню деяких питань російської історичної термінології (висвітлення проблем формування тематичних груп у російській мові в різні періоди її розвитку, співвідношення загальноживаного і термінологічного значення лексеми та ін.).

Практичне застосування. Результати роботи знайдуть своє застосування при складанні історичних словників, а також у викладанні ряду гуманітарних дисциплін – історичної лексикології російської мови, історичної граматики російської мови, історії російської літературної мови, російської діалектології. Крім того, матеріали дисертації можуть бути використані в процесі читання спецкурсів і проведення спецсеминарів з проблем формування термінологічних

систем у вищих навчальних закладах, при написанні курсових і дипломних робіт, а також в інших видах навчальної і науково-дослідної роботи студентів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у доповідях на міжнародних наукових конференціях в Горлівському державному педагогічному інституті іноземних мов “Східнослов’янська філологія: від Нестора до сьогодні” (26-27.04.06 р.), в інституті філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка “Мова і культура” (19-23.06.06 р.), у Таврійському національному університеті (м. Сімферополь) “Лінгвістичні читання пам’яті професора О.М. Соколова (до 80-річчя)” (25-27.10.06 р.), у Миколаївському державному гуманітарному університеті ім. Петра Могили “Еволюційні тенденції в мові” (18-19.05.07 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження було використано в процесі викладання дисциплін “Сучасна російська мова”, “Історія російської літературної мови” студентам РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (довідка про впровадження № 141 від 25.05.07 р.) і на практично-семінарських заняттях з дисципліни “Історична граматики російської мови” для студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка про впровадження № 07/10/997 від 22.05.07 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 6 статтях, опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України як фахові.

Структура роботи зумовлена метою та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку бібліографічних та лексикографічних джерел (212 найменувань), переліку умовних скорочень використаних у дослідженні пам’яток писемності (209 найменувань), додатка у вигляді словника термінів і термінологічних сполучень (302 найменування). Обсяг дисертації без списків використаної літератури, джерел і додатків – 220 с., загальний обсяг роботи – 279 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **Вступі** обґрунтовується вибір та актуальність обраної теми, визначається ступінь її наукової розробленості, мета і завдання роботи, окреслюється зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, формулюється її наукова новизна, теоретичне і практичне значення, подається інформація про апробацію та публікації результатів дослідження.

Перший розділ – “**Термінологія як об’єкт дослідження**” – містить розгляд історії та теорії проблеми, огляд напрямів дослідження спеціальної лексики до національного періоду розвитку мови. Він складається з трьох підрозділів.

У першому з них розглядаються поняття “термін”, “термінологія” загалом і в історичному термінознавстві, особлива увага приділяється розмежуванню дефініцій “спеціальна лексика” і “термін” стосовно російської мови

донаціональної епохи. Ми згодні з думкою Г.П. Снетової про ознаки дефініції слова “термін” при використанні його у сфері донаціональної мови (термін як історична одиниця мови, яка відрізняється від загальноновживаних слів своїм призначенням; термін – це спеціальне поняття з чітко окресленими межами; термін співвідноситься з іншими поняттями в загальній термінологічній системі і займає в ній певне місце).

Таким чином, термінологія сільськогосподарських угідь в російській мові донаціонального періоду не має сучасних ознак терміна – обмеження в області використання, звуження сфери номінації, обов'язковість дефініції, оскільки в цю епоху розвитку мови термін виконував роль найменування об'єкта, предмета, дії, яка не є засобом логічного позначення. Окрім вказаних ознак, звертається увага на такі яскраві особливості староруської термінології сільськогосподарських угідь, як омонімія, синонімія і варіативність, що підтверджує думку В.М. Лейчика про стихійне утворення термінології, на відміну від терміносистеми, яка формується свідомо.

Другий підрозділ присвячено аналізу шляхів і засобів термінотворення у мові названого історичного періоду. Термінологічного значення слово набувало внаслідок лексико-семантичного способу (звуження значення слова, метафоричне і метонімічне перенесення найменування). У структурному відношенні найбільш продуктивними моделями термінів сільськогосподарських угідь ми вважаємо афіксацію і безафіксний спосіб, відзначаємо незначну продуктивність способу складання.

У третьому підрозділі розглянуто діахронічний і історичний підходи дослідження термінології. Перший аспект означає необхідність докладного аналізу принаймні двох синхронних зрізів, зіставлення яких дає можливість діахронічного представлення об'єкта.

У зв'язку з тим, що досліджувані нами спеціальні найменування донаціонального періоду не мали таких властивостей сучасного терміна, як дефінітивність, чітка системність, кодифікованість, стилістична нейтральність, не видається можливим повною мірою використовувати цей аспект вивчення термінів сільськогосподарських угідь. Для того, щоб прослідкувати розвиток термінології сільськогосподарських угідь від моменту її первинного відображення в російській писемності до теперішнього часу, в нашій роботі використано історичний підхід до дослідження найменувань, з елементами діахронічного аналізу слова.

Другий розділ – “Класифікація термінів сільськогосподарських угідь у російській писемності XVI-XVII ст.” – присвячено систематизації назв сільськогосподарських угідь за основними ознаками; тут подається інформація про гіперсеми “угіддя”, яка лежить в основі назв сільськогосподарських об'єктів використання, а також про лексико-семантичну групу (ЛСГ) термінів, що входять до складу цієї тематичної групи. Він складається з трьох підрозділів.

У першому з них розглянуто суть ключового поняття “угіддя” в сільськогосподарській термінології з погляду його походження, семантичної структури в різні періоди розвитку російської мови. У контекстному оточенні

розглянуто терміносполучення, у яких ядерним компонентом виступає розглянута номінація, а конкретизатор актуалізує додаткову семантику з ознак приналежності (*угодье княже, угодье монастырское*), місцеперебування (*угодье водное, угодье островное, угодье лесовое* та ін.), засобу використання сільськогосподарського об'єкту (*угодье пахотное, угодье сенное*) та ін.

У другому підрозділі проаналізовано ряд однослівних і складених найменувань із загальним значенням “угіддя” з погляду їх семантичної і словотворчої структури, з використанням історичного підходу. Встановлено, що лексеми *земля, место, собина, ужожеи* в писемності зазначеного періоду були синонімами до номінації *угодье*. Таким чином, у писемності донаціонального періоду спільноруське найменування *угодье* характеризувалося варіативністю номінацій. Лексико-фонетичні варіанти *сгодье (згодье)* були поширені в північній і північно-західній Русі. До цього ж ареалу розповсюдження ми відносимо термін *собина* у значенні, яке нас цікавить. Лексико-семантичні члени групи *место, земля, ужожеи* із загальним семантикою “угіддя” активно функціонували на всій спільноруській мовній території.

У третьому підрозділі запропоновано класифікацію термінів сільськогосподарських угідь, розглянуто їх основні ознаки розподілу на ЛСГ. У дослідженні виявлено склад лексико-семантичних груп найменувань сільськогосподарських угідь в діловій писемності XVI-XVII ст. за трьома основними ознаками: географічним (місцеположенню), ступенем оброблення (освоєння), способу використання. Терміни пропонованої класифікації можуть бути проаналізовані за кожною зі вказаних ознак.

Третій розділ – “Терміни сільськогосподарських угідь у писемності староруського періоду” – присвячено характеристиці однослівних і бінарних найменувань за вказаними в класифікації ознаками. В роботі проаналізовано 302 номінації. Історія терміна (термінологічного поєднання) простежується з часу першої його фіксації в пам'ятках писемності до початку XVIII ст. Основна увага приділяється семантиці, способу термінологізації найменування і особливостям функціонування слів в документах, написаних у XVI-XVII ст.

Лексичні одиниці, які складають термінологію сільськогосподарських угідь, можуть вступати в опозиції між собою (*дуброва пашенная – дуброва непашенная*), що підтверджує наявність її системної організації на семному рівні. Окрім цієї ознаки можна виділити показники системності: розгалудженість, впорядкованість. Терміни цієї групи могли бути членами декількох синонімічних рядів, у яких лексичні одиниці об'єднані загальним семантичним компонентом. Так, термін *земля пашенная* “оброблене земельне угіддя” входив до синонімічного ряду *земля орамая (ораная), земля роспашная*. Наявність семи “місцеположення” зближувало його з термінами *земля дубровная, земля запольная*.

Термінологія земельних угідь пронизана родо-видовими відносинами, при цьому роль гіперонімів виконують стійкі в своїх значеннях однослівні терміни з широкою семантикою, зазвичай спільнослов'янські за походженням (*земля, лес, место*), а в ролі гіпонімів частіше уживаються складені найменування, утворені

збільшенням конкретизатора до опорного слова. У семантиці таких лексичних одиниць актуалізувалася одна з семантичних ознак (*земля плужная, лес бортный*).

Як відомо, будь-якій термінології в період її формування властива надмірність, яка виявляється в різнорівневій варіантності і можливості вибору. У термінології земельних угідь відмічені такі варіанти слів: а) фонетичні (*пастбище-пазбище-паздбище* і ін.); б) фонематичні (*сосняк – сосник* і ін.); в) морфологічні (*перевесище – перевесье, зимовище – зимовье* і ін.), дублетні словосполучення двох типів, що мають різне граматичне оформлення (*земля плужная - плуг земля; лес дубровный - лес дуброва* і ін.). Терміномоделі першого типу із залежним ад'єктивним компонентом найбільш стійкіші, частотні.

З етимологічного (генетичного) погляду розглянуті лексичні одиниці поділяються на спільнослов'янські (*вода, озеро* і ін.), східнослов'янські (*пожня, угодьє* і ін.), власне російські (*перевесище, летовище* і ін.).

У структурному відношенні вивчені лексеми із значенням сільськогосподарських угідь є похідними основами (*вода, река* і ін.), а також суфіксальними (*гумнище, летовье* і ін.), префіксальними (*пожня, наволок* і ін.), суфіксально-префіксальними (*заполк, запольє* і ін.) одиницями, утвореними від мотивуючих основ.

Ряд термінів ми відносимо до семантичних діалектизмів староруського періоду розвитку мови (*исад, наволок, лесники* і ін.). Значна частина проаналізованих лексичних одиниць мала поширення на усій території Русі, де вони уживалися у названому термінологічному значенні, про що свідчать досліджені пам'ятки писемності вказаного історичного періоду.

Аналіз спеціальної лексики староруської мови показує, що терміни сільськогосподарських угідь – це загальноновживана лексика у дещо спеціалізованому вживанні, оскільки нове термінологічне значення завжди спиралося на загальноновживане значення цього слова. Розглянуті лексеми в своїй більшості полісемічні (*исад, кулига* і ін.). Багатозначність термінів мала специфічний характер, який виявлявся в тому, що одна й та ж номінація в різних областях позначала різні реалії.

У донаціональній історичній період цей шар лексики староруської мови не мав виразних ознак терміна – обмеженість сфери вживання, звуженість сфери номінації, обов'язковість дефініції.

Дійсно, в мові XVI-XVII ст. не було закріплення чіткої дефініції за названою реалією, тому не завжди можна бути переконаним у тому, що відзначені в писемних джерелах два або декілька найменувань однієї реалії є абсолютними синонімами. Таким чином, можна говорити про існування взаємозалежності між об'єднаннями функціонально близьких реалій і групою відповідних ним слів: майже всі близькі за зовнішніми ознаками реалії можуть бути названі практично всіма словами відповідних лексичних груп.

У роботі відзначено таку особливість термінології сільськогосподарських угідь, як фонематична, морфологічна варіативність найменувань. Ми згодні з поглядом Л.Л. Кутіной, що на етапі формування термінології словотворчі

варіанти, морфо- і фоноваріанти, семантичні варіанти (синоніми) співіснують, не розрізняючись за значенням. На наш погляд, вживання таких варіантів слова пов'язано з мовними особливостями їх поширення на певній території.

Складний процес формування аналізованої лексики, внаслідок якого відбувався закономірний відбір лексичних засобів для номінації реалій, відбитий в численних прикладах варіативності термінологічних одиниць, що виявляється на різних рівнях мови: фонетичному (*пастбище - пазбище - паздбище; пожня - пожня; кулижська - кулишка* та ін.), фонематичному (*сосняк – сосник*), морфологічному (*перевесище – перевесьє, зимовище - зимовище, летовище – летьє* та ін.), а також на синтаксичному рівні (*борть – бортна земля; покосы – сєнные покосы* та ін.).

У процесі нашого дослідження було встановлено, що лексико-семантичний спосіб термінотворення лексем зі значенням сільськогосподарських угідь відрізняється найвищим ступенем продуктивності. Серед проаналізованих термінів більшість утворена в результаті переосмислення початкової семантики: а) метафоричного перенесення первинного значення (*гривка, острів* та ін.); б) звуження семантики (*кулига* та ін.), в) розширення значення (*бор, лес* та ін.).

У результаті метафоричного перенесення значення з термінами сільськогосподарських угідь може відбуватися процес ретермінологізації (використання терміна в різних сферах діяльності з різним змістом). До таких найменувань можна зарахувати номінації *невод, остожьє, нива* та ін.

У структурному відношенні морфологічний спосіб термінотворення є продуктивним у вказаний історичний період. Найбільш активною в цьому випадку є суфіксація (*перевесище, гумнище* і ін.); префіксація (*наволок, пожня* і ін.); суфіксально-префіксний спосіб (*заполица* і ін.). Визначається достатньо висока активність основ, багато з яких стали базовими для утворення цілого ряду лексичних одиниць (*кулига – кулижний, борть – бортний*), від них утворювалися демінутиви (*пожня – пожєнка, кулига – кулижська* та ін.).

З морфологічного погляду, у творенні номінацій сільськогосподарських угідь, що позначають цілісне поняття, представлений синтаксичний засіб словотворення. Найбільш продуктивною моделлю термінотворення є “прикметник + іменник”.

ВИСНОВКИ

Термінологія сільськогосподарських угідь в російській писемності XVI-XVII ст. була досить значною за своїм обсягом. Розглянуті найменування є складною системою ієрархічно організованих тематичних і лексико-семантичних об'єднань.

З метою систематизації лексики із спільним значенням “угіддя” ми спираємося на єдину підставу для виділення однорідних об'єктів, яким є тематична група, члени якої об'єднує загальна тема “місцеположення”, що дозволило нам виділити 2 лексико-семантичних об'єднання (*угодья водные и*

угодья земельные). У свою чергу, вони підрозділяються на лексико-семантичні сукупності, в яких актуалізується одне з домінуючих понять.

Подана класифікація термінології сільськогосподарських угідь на лексико-семантичні групи допускає розгляд будь-якого її елемента з трьох основних диференційних ознак: географічної (*лесные, ландшафтне, прибрежные*), оброблюваності (*культивируемые, некультивируемые, бросовые*), способу використання (*подсобные, пахотные, сенокосные, промысловые*), кожна з яких може виявлятися в значенні слова одним з своїх конкретизаторів, при цьому кожен з виділених семантичних компонентів може бути інтегральним і об'єднувати слова в мікротерміносистеми. До додаткових семантичних ознак можна віднести “час”, “спосіб обробки”, “періодичність обробки ділянки” (для культивованих угідь) та ін. Будь-який термін сільськогосподарських угідь може бути розглянуто у рамках цієї класифікації за кожною з вказаних ознак.

Для того, щоб простежити розвиток термінології сільськогосподарських угідь від моменту її первинного відображення в російській писемності до теперішнього часу, в роботі використано історичний підхід до дослідження найменувань, суть якого полягає в описі становлення і розвитку тих системних відносин, які складаються в процесі формування спеціальної лексики, а також в розгляді історії окремих термінів.

У роботі досліджено 302 простих і складених найменування. З етимологічного (генетичного) погляду досліджено 84 однослівних термінів, які мають спільнослов'янське (40 лексем), східнослов'янське (15 лексем), власне російське (21 лексема) походження. Ряд слів ми відносимо до семантичних діалектизмів староруського періоду розвитку мови (8 лексем). Значна частина вивчених лексичних одиниць мала широке розповсюдження на всій території Русі, де вони уживалися у вказаному термінологічному значенні, про що свідчать пам'ятки писемності вказаного історичного періоду.

Визначивши семантичний обсяг лексем із спільною темою “угіддя” в XVI-XVII ст., доходимо до висновку, що ці найменування є загальноживаною лексикою в дещо спеціалізованому вживанні, оскільки нова термінологічна семантика завжди спиралася на первинне значення слова. Спеціальні найменування XI-XVII ст. відрізнялися багатозначністю і не завжди мали стійку зовнішню форму.

Слід зазначити, що термінологія сільськогосподарських угідь в російській мові донаціонального періоду не мала сучасних ознак терміна (обмеження у використанні, звуження сфери номінації, обов'язковість дефініції), бо в цю епоху розвитку мови термін виконував роль найменування об'єкта, предмета, дії, що не є засобом логічного позначення.

Лексичні одиниці, що складають термінологію сільськогосподарських угідь, можуть вступати в опозиції одна з іншою (*дуброва пашенная – дуброва непашенная*), що підтверджує наявність її системної організації на семному рівні. Окрім цієї ознаки, можна виділити ще й такі показники системності, як розгалуженість, впорядкованість.

Терміни цієї групи могли бути членами декількох синонімічних рядів, у яких лексичні одиниці об'єднані загальним семантичним компонентом. Так, термін *земля пашенная* “оброблене земельне угіддя” входив до синонімічного ряду *земля орамая, земля роспашная*. Наявність семи “місцеположення” зближувало його з термінами *земля дубровная, земля запольная*. Синонімічний ряд могли утворювати складені та однослівні терміни, що виникли внаслідок семантичної конденсації: *земля роспашная* – *роспашь*; *земля запольная* – *заполье*.

Термінологія сільськогосподарських угідь пронизана родо-видовими відносинами, при цьому роль гіперонімів виконують стійкі в своїх значеннях однослівні терміни з широкою семантикою, як правило, спільнослов'янські за походженням (*земля, лес, место*), а в ролі гіпонімів частіше уживаються складені найменування, утворені додаванням конкретизатора до опорного слова. У значенні таких лексичних одиниць актуалізувалася одна з семантичних ознак (*земля пашенная, лес бортный*).

В процесі дослідження було встановлено, що лексико-семантичний спосіб термінотворення лексем зі значенням сільськогосподарських угідь відрізняється найвищим ступенем продуктивності. Більшість вивчених моделей утворена внаслідок переосмислення початкової семантики: а) метафоричного перенесення первинного значення (*гривка, остров* та ін.); б) звуження семантики (*кулига, пустошь* та ін.), в) метонімічного перенесення значення (*сежа, бор* та ін.)

Внаслідок метафоричного перенесення значення з термінами сільськогосподарських угідь може відбуватися процес ретермінологізації (використання терміну в різних сферах діяльності з різним змістом). До таких найменувань можна зарахувати *невод, остожье, нива* та ін.

У структурному відношенні морфологічний спосіб термінотворення є продуктивним у вказаний історичний період. Найбільш активною в цьому випадку є суфіксація (*перевесище, гумнище* та ін.); префіксація (*наволок, пожня* та ін.); суфіксально-префіксний спосіб (*заполица* та ін.). Відзначено досить високу дериваційну активність лексем, багато з яких є провідною основою для утворення цілого ряду лексичних одиниць (*кулига – кулижный, бортъ – бортный*), від них утворювалися демінутиви (*пожня – поженка, кулига – кулижка* і ін.). У писемності XVI-XVII ст. такі похідні однослівні найменування використовувалися з тією ж термінологічною семантикою, що і слово-термін.

Як відомо, будь-якій термінології в період її формування властива надмірність, яка виявляється в полісемії, омонімії, синонімії і різнорівневій варіантності яка дає можливість вибору. Багатозначність термінів мала специфічний характер, який виявлявся в тому, що одна і та ж номінація в різних галузях позначала різні реалії.

Для етапу термінологічного вживання загальнолітературних слів характерне використання омонімів: в процесі лексико-семантичного термінотворення відбувається отримання лексемою нового значення при

паралельному її функціонуванню з первинною семантикою. Цей факт в черговий раз підтверджує стихійність утворення термінології.

У термінології сільськогосподарських угідь відзначені такі варіанти слів: фонетичні (*пазбище – паздбище* та ін.); фонемні (*сосняк – сосник* та ін.); морфологічні (*перевесище – перевесье, зимовище – зимовище, летовище – летовье* та ін.), а також дублетні словосполучення двох типів, що мають різне граматичне оформлення (*земля плужная – плуг земля; лес дубровный – лес дуброва* та ін.). Терміномоделі першого типу із залежним ад'єктивним компонентом стійкіші. На наш погляд, вживання таких варіантів слів пов'язане з мовними особливостями їх розповсюдження на певній території.

Доля розглянутих найменувань сільськогосподарських угідь виявилася різною: деякі номінації вийшли з вживання (*гумнище* та ін.); деякі лексеми не увійшли до складу літературної мови (*наволок, пожня, усад* та ін.); у народних говорах старим значенням відмічено слова *нива, росчисть* та ін., багато лексем продовжують функціонувати в зміненому значенні. Термінологічне значення зберігають номінації *сежа, исток, устье* та ін.

Таким чином, дослідження в області історичного термінознавства російської мови можуть і повинні бути продовжені в різних напрямках: вивчення термінолексики XVI-XVII ст. у історичному аспекті допомагає розширити уявлення про динаміку номінативних процесів цього періоду, поглиблює наші уявлення про шляхи і способи розвитку лексики в історії російської мови.

Як і раніше залишаються актуальними проблеми динаміки словникового складу виробничих, промислових, сільськогосподарських термінологій і терміносистем; питання взаємодії різних термінологій XI-XVII ст. між собою і виявлення загальних закономірностей розвитку спеціальної лексики російської мови. Необхідно продовжити вивчення способів і шляхів термінологізації і детермінологізації спеціальних найменувань в синхронному і діахронному аспектах дослідження.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1) “Терминология сельскохозяйственных угодий в старорусских памятниках письменности XVI-XVII ст.” // “Научный часопис Национального педагогического университета ім. М.П. Драгоманова. Серія 9: Актуальні проблеми сучасного мовознавства”. – № 1. – 2006. – С. 54-56.

2) “Из истории наименований лесных угодий (бор, сосняк) в памятниках письменности XVI-XVII ст.” // “Східнослов'янська філологія: Випуск 7. Мовознавство”. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – С.168-173.

3) “Из истории наименований ландшафтных угодий в памятниках старорусской письменности” // “Система і структура східнослов'янських мов”. – К.: Знання України, 2006. – С.62-67.

4) “Диакронический и исторический аспекты исследования русской терминологии” // “Ученые записки Таврического национального университета

имени В.И. Вернадского. Серия: Филология”. – Т. 20 (59). – № 1. – Симферополь, 2007. – С.174-178.

5) “Из истории наименований водных угодий в русской актовой письменности XVI-XVII вв.” // Мова і культура. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2007. – С.229-235.

6) “Шляхи і способи термінотворення в російській мові до національного періоду” // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 67. – Вип. 54. Філологія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С.48-51.

АНОТАЦІЯ

Лобачова Н.О. “Термінологія сільськогосподарських угідь в російській писемності XVI-XVII ст.” – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2007.

Актуальність роботи визначається загальними тенденціями історико-лексикологічних досліджень у плані комплексного і системного вивчення термінологіки. У дослідженні на широкому матеріалі староруської писемності розглянуто функціонування термінів сільськогосподарських угідь в XVI-XVII ст., бо це один з найважливіших етапів в історії розвитку словникового складу російської мови.

Вперше здійснено класифікацію лексем зі спільним значенням “сільськогосподарські угіддя” за трьома основними ознаками: географічною (місцеположення), ступеня освоєння, способу використання як єдиної мікросистеми; висвітлено питання формування цієї термінології, уточнено семантику окремих лексем, способи її творення і шляхів розвитку.

Для систематизації термінологіки сільськогосподарських угідь у російській писемності донаціонального періоду автор виявляє склад лексико-семантичних груп (ЛСГ) сільськогосподарських угідь у російській мові цього часу; здійснює типологічний розподіл цих ЛСГ на підгрупи; визначає семантичний обсяг найменувань в XVI-XVII ст.; уточнює термінологічне значення окремих лексем у складі виділеної ЛСГ; виявляє словотворчу структуру найменувань, що входять до цих об'єднань; аналізує способи і шляхи утворення термінів сільськогосподарських угідь; стежить за долею аналізованих найменувань від моменту їх віддзеркалення в писемності мови староруської народності до теперішнього часу.

Ключові слова: лексема, семантичний обсяг, спеціальне найменування, спосіб термінотворення, термін, термінологічне значення, термінологічне сполучення.

АННОТАЦІЯ

Лобачева Н.А. “Терминология сельскохозяйственных угодий в русской письменности XVI-XVII вв.”. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2007.

Исследования в области исторического терминоведения способствуют решению многих общеязыковых и терминоведческих проблем, таких, как место терминологии в системе языка, природа термина как знака, эволюция специальной лексики и др.

Актуальность работы определяется общими тенденциями историко-лексикологических исследований в плане комплексного и системного изучения данной терминологии. В данном исследовании рассмотрено функционирование терминов сельскохозяйственных угодий в XIV-XVII вв., т.к. это один из важнейших этапов в истории развития словарного состава русского языка.

В работе впервые предложена классификация терминологии сельскохозяйственных угодий как единой микросистемы в русской письменности донационального периода: освещен вопрос ее формирования, уточнена терминологическая семантика лексем, способы ее образования и пути развития. Исследованные общерусские и локальные лексемы изучались с точки зрения происхождения, словообразовательной и семантической структуры; проводились наблюдения над территориальным распространением наименований, прослеживалась их история в последующие периоды развития русского языка.

История термина (терминологического сочетания) прослеживается со времени первой его фиксации в памятниках письменности. Основное внимание уделяется семантике, способу терминологизации наименования и особенностям функционирования слов в документах, написанных в XVI-XVII вв. В работе исследовано 302 наименования со значением “сельскохозяйственное угодье”.

Для терминов всех времен характерны номинативная, дефинитивная и сигнификативная функции. Термины являются средствами обозначения понятий, принадлежат к определенным терминологиям, вступают в системные отношения друг с другом, относительно независимы от контекста, характеризуются отсутствием эмоциональности и стремлением к моносемичности в пределах одной терминологии. Они порождаются на базе дефиниции, которая служит семантическим эквивалентом термина, обеспечивает его толкование в каждом конкретном случае. Дефинитивность – важнейшее отличительное свойство термина, с которым связаны такие особенности термина, как конвенциональность (договоренность об употреблении, согласованность употребления) и производность. Термин – это понятие “историческое”, но лишь в том плане, что возникают термины на определенной ступени исторического развития языков для специальных целей.

Лексико-семантический способ терминообразования (метафорический и метонимический переносы наименования, сужение и расширение значения)

являлся самым продуктивным. С его помощью термины образуются в результате изменений в смысловой стороне того или иного слова основного лексического фонда, путем расщепления этого слова на омонимы. Такой процесс формирования терминов-омонимов происходит в силу того, что лексема, получая новое терминологическое значение, продолжает какое-то время употребляться и со своей исходной семантикой.

В связи с тем, что исследуемые специальные наименования не обладали такими свойствами современного термина, как дефинитивность, строгая системность, кодифицированность, стилистическая нейтральность, автор использует исторический подход к изучению специальных наименований, который предполагает рассмотрение явлений с точки зрения их возникновения и развития в связи с конкретными условиями их существования.

Исходя из вышесказанного, автор считает, что наименования сельскохозяйственных угодий в деловой письменности донационального периода представляют собой сложную систему иерархически организованных тематических и лексико-семантических объединений. Основные способы терминообразования – лексико-семантический (метафорический перенос наименования) и морфологический (аффиксальный и безаффиксный виды); большинство составных терминов представляют собой атрибутивно-субстантивные модели со стержневым субстантивным компонентом. В тематических группах терминов земельных и водных угодий отмечаются варианты, синонимические отношения, что свидетельствует о стихийном образовании данной терминологии.

Дальнейшая судьба данной терминологии свидетельствует о том, что в процессе развития русского литературного языка значительная часть рассмотренных наименований вошла в современный русский язык, некоторые лексические единицы детерминологизировались в связи с изменением значения, отдельные названия перешли в пассивный словарный запас.

Таким образом, изучение терминологии XVI-XVII вв. в историческом аспекте помогает расширить сведения о динамике номинативных процессов этого периода, углубляет наши представления о путях и способах развития лексики в истории русского языка.

К работе прилагается словник проанализированных наименований со значением “сельскохозяйственные угодья”, который может быть использован при составлении словарей русского языка.

Ключевые слова: лексема, семантический объем, специальное наименование, способ терминообразования, термин, терминологическое значение, терминологическое сочетание.

SUMMARY

Lobacheva N. O. "Terminology of agricultural lands and woods in Russian written language in XVI – XVII c." – Manuscript.

The thesis for obtaining of an academic degree of a candidate of philological sciences on the speciality 10.02.02 – Russian language. National M. P. Dragomanov Teacher-Training University, Kyiv, 2007.

In the thesis for the first time the classification of terminology of agricultural lands and woods is proposed. This terminology is classified as an integral microsystem in Russian written language during pre-national period: the matter of its formation is elucidated; the terminological semantics of lexemes, methods of terminology creation as well as ways of its development are defined more exactly. The common Russian and local lexemes under consideration were being studied from the point of view of their origin, semantic and word-forming structure; territorial spread of nominations was being observed, their history in later periods of Russian language development was being traced.

The thesis includes an attachment: a vocabulary of analysed nominations with the meaning of "agricultural lands and woods", which may be used in the process of compiling of Russian language dictionaries.

Key words: *lexeme, semantic volume, special nomination, way of terminology creation, term, terminological meaning, terminological combination, variability, homonymy, agricultural lands and woods.*